

De bijl van Sint-Olav

*Op zoek naar Noorse kerkschatten
in de Nederlanden*

Louis Sicking

WALBURGERS

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en het HPH-fonds.

Omslagontwerp: Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Afbeelding omslag:

Voorzijde: Sint-Olav, beschadigd paneel van het Sint-Olavretabel in de Sint-Nicolaaskerk in Stralsund. Voorzijde, binnenflap: De kerk in Trondenes.

Achterzijde: De bijl van Sint-Olav in het wapen van Noorwegen. Achterzijde, binnenflap: Mark geslagen tijdens het aartsepicopaat van Olav Engelbrektsson. Collectie Universiteit Oslo.

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 654 5

e-ISBN 978 94 6249 664 4

NUR 680

© 2021 Louis Sicking, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2021 p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	11
1. De strijd om de Noorse troon, 1523-1536	23
Inleiding	23
Unies van Scandinavische koninkrijken	25
De aartsbisschop, de rijksraad en de Reformatie	28
Een fort voor de aartsbisschop: Steinvikholm	31
Christiaan II en de Habsburgers	33
De rijksraad en de verkiezing van een nieuwe koning	35
Een mislukte staatsgreep	36
Habsburgse steun uit de Nederlanden	39
Conclusie	44
2. De vlucht van de Noorse aartsbisschop naar de Nederlanden, 1536-1537	47
Inleiding	47
Vorbereidingen in de Nederlanden	48
Overwintering in Trondheim	54
Vorbereidingen in Noorwegen	58
Vertrek naar de Nederlanden	60
Ballingschap in de Nederlanden	62
Het gevolg van de aartsbisschop	69
Conclusie	71
3. De kaper en de kanselier	73
Inleiding	73
De kaperijen van Christoffel Trondsson	74
Deense dreiging: Christoffel Trondsson voor de Nederlandse kust	83
Gaudo Norweger op de bres voor Maximiliaan van Egmond-Buren	88
Conclusie	92

4. Sporen van schatten	97
Inleiding	97
Debat over de schat	99
Sint-Olav en zijn schrijnen	101
Kostbaarheden naar Kopenhagen	108
Speuren naar een gezonken schat	111
De samenstelling van de Noorse kerkschat in Deventer	117
Conclusie	146
5. Diplomatieke strijd om de bijl van Sint-Olav	149
Inleiding: schat in de stad	149
Deventer: centrum van de handel met Noorwegen	150
De partijen melden zich	155
Deventer: spil in de diplomatieke strijd	166
Deventer diplomatie	176
Conclusie	179
6. Speuren naar schatten	183
Inleiding	183
Schattenjacht	183
Een schat van perkament en papier	187
Conclusie	191
Epiloog	201
Bewijsstukken	205
Afkortingen	238
Bronnen en literatuur	239
Verantwoording afbeeldingen	259
Register van persoonsnamen	263
Register van aardrijkskundige namen	269

Voorwoord

Dit boek is niet het resultaat van een onderzoeksproject maar van een ongezochte vondst in het archief. Dat is bijzonder in een tijd waarin de president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen waarschuwt voor de nefaste gevolgen van de ‘projectificering’ van onderzoek.¹ Door nieuwsgierigheid gedreven en aangemoedigd door collega’s en vrienden in Noorwegen en Nederland, heeft de zoektocht naar Noorse kerkschatten die met de Reformatie in 1537 uit Noorwegen werden meegenomen, uiteindelijk een boek opgeleverd, zonder dat dit aanvankelijk de bedoeling was. Onbedoeld is deze microgeschiedenis daarmee een voorbeeld van *slow science* waarvoor de laatste jaren een lans wordt gebroken.² Die zoektocht was mogelijk dankzij een groot aantal tijdelijke en deeltijdaanstellingen aan de Universiteit Leiden die uiteindelijk, na bijna twee decennia, uitmondde in een vaste en voltijdse aanstelling. Naast het universitaire onderwijs heb ik het onderzoek voor dit boek kunnen uitvoeren dankzij de steun van velen. Mijn dank gaat uit naar iedereen die me geholpen heeft, ook naar degenen die hieronder niet met naam genoemd zijn en soms zijn terug te vinden in het notenapparaat.

Het begon allemaal met een lunch tijdens een congres over visserijgeschiedenis op IJsland in 1997. Ik zat naast Alf Nielsen die bijna van zijn stoel viel van verbazing toen ik hem vertelde over de rekeningen die ik had gevonden in het archief in Brussel van de schepen die in 1536 waren uitgerust om de laatste katholieke aartsbisschop van Noorwegen in Trondheim op te halen. Hij spoorde me aan er een artikel over te schrijven. De *Norsk Forskningsråd* kende me een fellowship vanwege de Noorse regering toe dat me in staat stelde de zomer van 2002 door te brengen in het *Senter for middelalderstudier* van *Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet* (NTNU) in het aartsbisschoppelijke paleis in Trondheim om de gevonden bronnen te verbinden met de Noorse geschiedschrijving. Dank gaat uit naar het toenmalige hoofd van het centrum, Audun Dybdahl, en naar de

1 ‘De financiering in de wetenschap is doorgedraaid’, *NRC Handelsblad*, 26 juni 2020.

2 Isabelle Stengers, *Une autre science est possible! Manifeste pour un ralentissement des sciences* (Parijs 2013) en M. Berg en B.K. Seeber, *The Slow Professor. Challenging the Culture of Speed in the Academy* (Toronto 2016). Hierbij sluit aan Bjørn Ola Tafjord, ‘Venting som metode’, *DIN: Tidsskrift for religion og kultur* (2018) nr. 2, 158-165.

archeoloog van de Nidaroskathedraal, Øystein Ekroll, voor hun niet aflatende steun en hulp en voor hun grote gastvrijheid. Zij ontvingen me in hun typisch Noorse buitenhuisjes en lieten me kerkjes en kloosterruïnes zien in Trøndelag, de regio rond Trondheim. Ådne Nå voerde me in de Noorse lutherse kerk in, wat zeer waardevol bleek voor een goed begrip van de Noorse geschiedenis en identiteit. Dit boek draag ik graag aan hen op.

Daarnaast hebben verschillende Noorse historici me geholpen: Steinar Imsen, Øystein Rian en in het bijzonder Ian Grohse die onvermoeibaar was in het beantwoorden van mijn vele vragen en dankzij wie ik in de gelegenheid was gastcolleges te geven in Trondheim in 2013 en in Tromsø in 2019 waaruit waardevolle contacten en informatie voortkwamen. Met Dag Beek deel ik de interesse in het onderwerp. De kunsthistorici Elizabeth den Hartog, Justin Kroesen, Juliette Roding, Casper Staal en Evelyne Verheggen voorzagen de tekst over de samenstelling van de schat van commentaar en deden waardevolle suggesties voor aanvullingen. De Deense historici Bo Poulsen en Frederik Lyngen Vognsen hielpen met literatuur. Naast de genoemde Noorse en Deense collega's lazen ook Simon Groenveld, Ton de Munck, Gijs Kruijtzter, Remco van Rhee en Marianne Roobol delen van het manuscript. Ook de hulp van oud-studenten Nynke van Dijk, Erlend M. Dons, Wiel Dorssers, Daniel Johansen, en Thérèse Peeters was onmisbaar. De collega's van de sectie middeleeuwse geschiedenis dank ik voor de geboden gelegenheid mijn onderwijs in 2019-2020 in één semester te roosteren waardoor ik me het andere semester kon richten op het schrijven van dit boek. Mounir el-Badri en Elaine Hoekzema maakten de registers. Dank gaat ten slotte uit naar de Nederlandse ambassade in Oslo die het mogelijk maakte dat ik in 2005 lezingen kon geven in Bergen en Trondheim in het kader van het eerste eeuwfeest van de Noorse onafhankelijkheid. De ontvangst in het aartsbisschoppelijke paleis in Trondheim na afloop, in aanwezigheid van vrienden en collega's, met een reusachtig buffet bestaande uit Noorse delicatessen was onvergetelijk!

Ik heb veel geleerd van alle Noorse avonturen. Voor mij het meest verrassend is het inzicht dat het geloof in elfjes en trollen een realistische en tegelijk respectvolle omgang met de natuur niet in de weg hoeft te staan. Elk begrip van de Noorse geschiedenis begint met het besef van de overweldigende natuur van het land.

Leiden/Amsterdam, januari 2021

Inleiding

Op 1 april 1537 verliet Olav Engelbrektsson, de laatste katholieke aartsbisshop van Noorwegen, de haven van Trondheim om af te reizen naar de Nederlanden. Hij werd vergezeld door een kleine schare dienaren en huispersoneel. De kleine vloot waarmee de kerkvorst en zijn gevolg vertrokken, stond onder het bevel van de Noorse edelman Christoffel Trondsson.¹ De schepen waren het jaar ervoor in de Nederlanden uitgerust. Behalve de aartsbisshop en zijn gevolg bevond zich ook een schat aan boord. Deze schat bestond uit kostbaarheden afkomstig uit de Nidaroskathedraal in Trondheim waaronder kelken en monstransen. Ook de bijl van Sint-Olav – de heilige Noorse koning – en twee kronen – mogelijk van Noorse koningen – maakten er deel van uit.

De stad Trondheim (afb. 1) en de kerkschat uit de Nidaroskathedraal zijn nauw verbonden met het Noorse koningschap. Olav I alias Olav Tryggvason – niet te verwarren met Sint-Olav – stichtte Trondheim in 997, bouwde er een koninklijk paleis en een kerk, gewijd aan Sint-Clemens. De plaats heette toen nog Nidaros. Deze Olav was van oorsprong een Viking en een kleinzoon van koning Harald Schoonhaar (Harald Hårfagre in het Noors), de zogenaamde ‘eenmaker’ van Noorwegen. Olav Tryggvason bekeerde zich tot het christendom en verklaarde zichzelf tot koning wat werd bevestigd op de Ørething in Trøndelag. De band tussen Trondheim en het Noorse koningschap werd verder versterkt toen Olav (II) Haraldsson in 1015 koning van Noorwegen werd. Zijn beleid van gedwongen bekering tot het christendom stuitte op veel weerstand. Nadat hij omkwam in de slag van Stiklestad in 1030 en in de buurt van Trondheim werd begraven werd de koning al gauw heilig verklaard en groeide Trondheim uit tot het centrum van de Olavdevotie. Van een eerste Noorse kroningsceremonie is sprake in 1163 met de kroning van Magnus Erlingsson in Bergen. Bij deze ceremonie ontving de nog minderjarige vorst zijn kroon en het koninkrijk als een leen van Sint-Olav, die bij deze gelegenheid werd uitgeroepen tot ‘rex perpetuus Norvegiae’, de eeuwige koning van Noorwegen. De opeenvolgende Noorse koningen profiteerden van de populariteit van Sint-Olav door zich te presenteren als zijn opvolgers. Vanaf 1449 vonden de kroningen

¹ In Noorwegen wordt hij vaak aangeduid als Christoffer Trondsson Rustung maar de laatste naam gebruikte hij zelf niet. Dybdahl, ‘Christoffer’.

van de Noorse koningen plaats in de Nidaroskathedraal in Trondheim.² In de tijd van Olav Engelbrektsson was de band tussen Trondheim en de Noorse kroon dus al ruim vijf eeuwen oud.

Dit boek gaat over de vraag wat er met de laatste katholieke aartsbisschop, zijn entourage en met de schat uit de Nidaroskathedraal is gebeurd. Het vertrek van de schepen met het bijzondere gezelschap en een kostbare lading aan boord symboliseert het einde van een tijdperk in de nationale geschiedenis van Noorwegen. In de jaren 1536-1537 hield het land op te bestaan als zelfstandig koninkrijk. Noorwegen ging deel uitmaken van een dubbelmonarchie met Denemarken als zwaartepunt. Deze politieke wending viel samen met het begin van de Reformatie die Noorwegen kreeg opgelegd door de nieuwe koning van Denemarken-Noorwegen, de lutherse Christiaan III (regeerperiode 1534/1537-1559).

Vandaag de dag herinneren de Nidaroskathedraal (afb. 2) en het aartsbisschoppelijk paleis in Trondheim (afb. 3) – de grootste kerk en bisschoppelijke residentie van middeleeuws Scandinavië³ – aan de belangrijke rol die de aartsbisschop (afb. 4) speelde in de kerkelijke en politieke geschiedenis van middeleeuws Noorwegen.⁴ De aartsbisschop van Trondheim was hoofd van de kerkprovincie Nidaros die zich in de hoge middeleeuwen uitstreekte van Groenland en het schiereiland Kola in het noorden tot het eiland Man in de Ierse Zee en Båhuslen⁵ in het zuiden van Zweden. In de late middeleeuwen nam de kerkprovincie in omvang af en werd meer Noors van karakter.⁶ De aartsbisschop was de belangrijkste kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder van het land. Daarnaast kreeg de Noorse kerk in de persoon van de aartsbisschop in de late middeleeuwen steeds meer politieke betekenis. De kerkvorst werd in de vijftiende eeuw voorzitter van de Noorse rijksraad, de *riksråd*, waardoor hij ook in politieke zaken een centrale positie in het koninkrijk innam. Na de koning was hij de belangrijkste man van het land.⁷

2 Syrstad Andås e.a., 'Introduction', 10. Ekroll, 'Cult', 51, 54-55. Helle, 'Systems', 347. Antonsson, *St. Magnús*, 103-104, 108, 113, 118, 120-121. Hoffmann, 'Heilige', 280-284. Voor de ruimere context van de rol van de beide Olavs in de bekering van Noorwegen zie Bagge, 'Christianization'.

3 Ekroll en Nordeide, *Palace Museum*.

4 Zowel de kerk als het paleis hebben in de loop der eeuwen verschillende verbouwingen ondergaan. Walaker Nordeide, 'Sete', 401-423. Steane, *Archaeology*, 75.

5 De regio Båhuslen, tussen Gotenburch en de huidige Noors-Zweedse grens, behoorde tot 1658 bij Denemarken-Noorwegen.

6 Imsen, 'Nidarosprovinsen', 40.

7 Imsen, 'Nidarosprovinsen', 40, 42. Haug, 'Konkordat', 114, 119.

Het aartsebisdom van Olav Engelbrektsson (1523-1537) viel samen met een politieke crisis die het gevolg was van het uiteenvallen van de zogenaamde Unie van Kalmar uit 1397. Dit verdrag streefde naar een gedeelde vorst voor de drie Scandinavische koninkrijken Denemarken, Noorwegen en Zweden. In 1523 kwam Zweden onder leiding van Gustav Wasa in opstand en ging zelfstandig verder. Door de verwikkelingen in Zweden en Denemarken, werd het de laatste uniekoning die over de drie koninkrijken had geregeerd, Christiaan II (r 1513-1523), te heet onder de voeten. Hij vluchtte naar de Nederlanden. Denemarken en Noorwegen gingen vervolgens gebukt onder successie-oorlogen. In Noorwegen kwam aan Olav Engelbrektsson de dubbele taak toe om in de machtsstrijd in Denemarken en Noorwegen de Noorse katholieke kerk te beschermen tegen het lutheranisme en de Noorse autonomie te behouden tegenover de koning. In deze strijd delfde de aartsbisdom uiteindelijk in 1536-1537 het onderspit. Deze jaren zijn wel beschouwd als een dieptepunt in de Noorse nationale geschiedenis.⁸ In elk geval vormen ze een belangrijke cesuur.⁹ De introductie van het lutherse kerk is in hoge mate bepalend geweest voor de verdere geschiedenis van het land.¹⁰ Kerkvergaderingen in Noorwegen werden verboden. De politieke gevolgen van 1536-1537 waren eveneens verstrekkend. Voortaan werd Noorwegen vanuit Kopenhagen bestuurd. De staatkundige band met Denemarken zou tot 1814 behouden blijven.¹¹

8 Christopherson, *Norwegian historiography*, 12, 14, 27, 32. Opsahl, 'Identity', 459-460. Vergelijk Lockhart, *Denmark*, 44.

9 Veel Noorse geschiedenisboeken hanteren 1536-1537 als cesuur. Van het invloedrijke boek van Danielsen et al., *Norway: A history*, dat oorspronkelijk in het Noors is verschenen, heet het eerste deel 'Down to 1536'. Een ander voorbeeld is Moseng, e.a., *Norsk historie I*. Dit is ook het geval voor het eerste deel van de geschiedenis van Trondheim die ter gelegenheid van het duizendjarig bestaan van de plaats werd samengesteld. Blom, *Trondheims historie*. Helle e.a. eds., *Aschehougs Norges historie* brak met deze traditie. Het vierde deel door Rian, *Den nye begynnelsen, 1520-1660*, start voor de gebeurtenissen van 1536-1537. Zie ook Bagge en Mykland, *Norge*, 80. Tot omstreeks 2000 eindigde de vaste opstelling in het Noors historisch museum in Oslo in 1537. In de Noorse wet op het cultureel erfgoed van 1978 heeft de periode tot 1537 een aparte status: elke vondst van voor dat jaar die door toeval of opgraving wordt gevonden is eigendom van de staat. <https://www.khm.uio.no/english/research/collections/norwegian-antiquities/> (geraadpleegd op 5 augustus 2020)

10 Recent over de Noorse Reformatie: Høgetveit Berg, *Reformasjonen*, 77-84. Zie onder andere ook Rian, 'Reformasjon', 18-27.

11 Rian, *Fyrstestaten*, 147-152. Christopherson, *Norwegian historiography*, 12, 14, 27, 32. Danielsen e.a., *Norway*, 123.

Opeenvolgende generaties kroniekschrijvers en historici hebben zich afgevraagd wat er met de Noorse kerkschatten is gebeurd zonder dat zij altijd even kritisch met de beschikbare relevante bronnen zijn omgesprongen. Hierdoor zijn misverstanden ontstaan en is mythevorming in de hand gewerkt.¹² De schatten zijn verdeeld geraakt en verdwenen, maar hoe dit precies is gebeurd is tot nu toe niet opgehelderd. Dit geldt in het bijzonder voor het deel van de schatten dat Olav Engelbrektsson meenam naar de Nederlanden. In 2007 heeft de Noorse mediëvist Audun Dybdahl over de kwestie geschreven in het kader van een studie gewijd aan de middeleeuwse kostbaarheden uit de Nidaroskathedraal. Daarin gaat hij kort in op de kunsthistorische vraag naar de aard van de objecten die deel uitmaakten van de verzameling goederen die Olav Engelbrektsson meenam.¹³ Hij laat onder meer onbeantwoord waarom de Noorse kerkschat in de Nederlanden belandde en hoe de diplomatieke strijd om deze schat vervolgens verliep.

In dit boek volg ik de sporen van Noorse kerkschatten, in het bijzonder die van de Nidaroskathedraal in Trondheim. Deze sporen leiden niet alleen naar de Nederlanden maar voeren ook naar Kopenhagen en zelfs naar de bodem van de zee. Allereerst was er de toevallige vondst van de rekeningen die de kosten verantwoordden van de schepen waarmee de aartsbisschop, zijn gevolg en zijn kostbare bagage in Noorwegen zijn opgehaald. Deze vondst vormde de aanleiding voor mijn onderzoek. Vervolgens bleek in Deventer een vrij omvangrijke correspondentie bewaard te zijn gebleven aan de hand waarvan ik samen met studenten de genoemde strijd om de schat die daar werd ondergebracht kon reconstrueren. Ten slotte zijn verschillende andere onbekende of vergeten bronnen uit verschillende archieven opgediept die nieuwe relevante gegevens opleverden. Dit was enkel mogelijk door in de loop der jaren steeds weer andere bronnenseries door te spitten in archieven in Brussel, Den Haag, Rijsel, Wenen, Simancas en elders. Zonder deze tijdrovende zoektochten, meestal tijdens vakanties en soms in de marge van officiële, dat wil zeggen gefinancierde onderzoeksprojecten, had ik dit boek niet kunnen schrijven.

12 Voor een behandeling van de voornamelijk Noorse geschiedschrijving zie met name hoofdstuk 4, paragraaf 'Debat over de schat'. De aartsbisschop nam ook de archieven van de Nidaroskathedraal mee. Juhasz, 'München-diplomenes', 368-396. Deze komen in hoofdstuk 6 aan de orde.

13 Dybdahl ed., *Kostbarheter*, 43-50.

De vraag wat er gebeurd is met de aartsbisschop, zijn entourage en met de Noorse kerkschatten, in het bijzonder de voorwerpen die afkomstig waren uit de Nidaroskathedraal, is nooit uitputtend onderzocht. Dit is opmerkelijk omdat de vlucht van Olav Engelbrektsson samenvalt met één van de belangrijkste cesuren in de Noorse geschiedenis. Men zou kunnen tegenwerpen dat het een klein onderwerp betreft. Het gaat immers om de lotgevallen van één persoon en enkele van zijn vertrouwelingen; de kostbare bagage van de vluchtelingen paste in een kist, een ton en een kleine of halve ton. De geschiedenis van de vlucht van de aartsbisschop die de belangrijkste kerkschat van Noorwegen meenam is op te vatten als een microgeschiedenis. In de microhistorische benadering ligt de nadruk op het individu en zijn vermogen om invloed uit te oefenen op de loop van de geschiedenis ofwel op de grotere krachten die van invloed zijn op de geschiedenis en deze krachten mede vorm te geven of te weerstaan.

De microgeschiedenis was een reactie op de structurele geschiedenis en *global history* die historische processen trachten te verklaren door te kijken naar ontwikkelingen op de lange termijn – de zogenaamde *longue durée* – en naar structuren en processen.¹⁴ Momenteel is het gebruikelijk om niet langer de verschillen tussen deze vormen van geschiedschrijving te beklemtonen maar ze juist met elkaar te verbinden door te erkennen dat het variëren in schaal – het combineren van micro- en macroniveaus – een manier is om nieuwe antwoorden te vinden op historische vragen. Deze benadering is onder andere van groot belang voor de vraag naar hoe generalisaties in de geschiedschrijving tot stand komen.¹⁵ Dit boek beoogt te laten zien hoe de kleine geschiedenis van de vlucht van de aartsbisschop en de strijd om Noorse kerkschatten in de Nederlanden verbonden is met de grote geschiedenis van de strijd om macht en religie in Noorwegen in de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. De microgeschiedenis van de Noorse aartsbisschop en de kerkschatten raakt aan verschillende thema's die een belangrijke rol spelen in actuele debatten onder historici en andere wetenschappers: ballingschap, diplomatie en christelijk materieel erfgoed.

De Reformatie, die men traditioneel laat beginnen in 1517 toen Maarten Luther zijn 95 stellingen tegen aflaten op de deur van de kasteelkerk

14 De microgeschiedenis ontstond in Italië met Ginzburg, *Cheese*, als bekendste voorbeeld.

15 Voor een overzicht van recente ontwikkelingen in de microgeschiedenis Trivellato, 'Microstoria', 127, 129-130. Voor de verbinding met *global history* Bertrand en Calafat, 'Microhistoire globale', 1-18.

in Wittenberg spijkerde, was nauw verbonden met een enorme toename van migratie in Europa, in het bijzonder van een bepaald type migratie: religieuze vlucht en ballingschap. Met het ontstaan en de opkomst van verschillende hervormingsbewegingen in de vroege zestiende eeuw nam de aandacht voor confessionele uniformiteit en sociale cohesie toe. Vrijwillige of gedwongen migratie van dissidente minderheden werd zo een voor de hand liggende oplossing om het ideaal van een ongedeeld Latijns christendom overeind te houden. In de loop van de zestiende eeuw ontstonden talloze vluchtelingengemeenschappen, van protestantse maar ook van joodse en katholieke huize met de gedeelde ervaringen van vlucht, uitwijzing en verbanning.¹⁶

De geschiedenis van vlucht en ballingschap kan al geruime tijd op grote belangstelling rekenen.¹⁷ Aanvankelijk ging de aandacht vooral uit naar protestantse ervaringen maar de laatste tijd mag ook de katholieke diaspora ten gevolge van religieuze conflicten in de vroegmoderne tijd zich verheugen op toenemende interesse van historici. Als iets duidelijk is geworden uit de vele studies over religieuze vluchtelingengemeenschappen, dan is het wel dat de ervaring van vlucht en ballingschap van groot belang is voor de geschiedenis van religieuze verandering in de zestiende eeuw en daarna. De vraag naar de invloed van ballingschap en de gevolgen ervan voor religieuze cultuur is onderzocht door historici als Geert Janssen die het in reactie op protestantse vooronderstellingen ten aanzien van een 'internationaal Calvinisme' heeft over 'internationaal catholicisme' om te beklemtonen dat ook katholieken in ballingschap een nieuwe religieuze identiteit ontwikkelden en zich internationaal met elkaar verbonden.¹⁸ Zij probeerden dit te bereiken door zich te omringen met meegenomen kunst, relieken en andere objecten en door het publiceren van devotionele boeken.¹⁹

Met het onderzoek naar de vlucht van de laatste katholieke aartsbischop van Noorwegen, zijn gevolg en zijn waardevolle bagage, waaronder de bijl van Sint-Olav, kan worden bijgedragen aan de discussie over deze problematiek. De vraag is in hoeverre deze problematiek voor Scandinaviërs in de vroege zestiende eeuw relevant was. De in middeleeuws Scandinavië belangrijke notie van het christelijke koninkrijk

16 Collins, 'Church', 558.

17 Een recent voorbeeld is Barry, *Bishops*.

18 Janssen, *Revolt*, 8, 107, 110.

19 Bijvoorbeeld Corens, 'Saints', 25-38.

was eerst en vooral verbonden met de idee van een ongedeelde Latijnse christenheid. Gaandeweg de Reformatie ontstonden ook in Scandinavië confessionele staten maar in de eerste decennia van de zestiende eeuw waren deze nog niet zo exclusief als ze later werden.²⁰ Noorwegen kreeg de Reformatie in 1537 als een *fait accompli* opgelegd door Christiaan III. Het zou vervolgens nog twee generaties duren eer het lutheranisme succesvol was verspreid.²¹ Het is de vraag of de aartsbisschop en zijn gevolg in de Nederlanden een nieuwe Noorse religieuze identiteit hebben ontwikkeld.

Onder welke omstandigheden vluchtte de aartsbisschop? Waarom vluchtte de machtigste man van het land op de koning na, naar de Nederlanden? Wat gebeurde er vervolgens met hem en zijn gevolg? Lange tijd bestond er in Noorwegen geen interesse voor het lot van de aartsbisschop en degenen die hem vergezelden. De aandacht ging vooral uit naar de Noorse Reformatie. In het luthers geworden land vervaagde de herinnering aan de gevluchte katholieke prelaat en diens getrouwen al na een paar generaties. Kroniekschrijvers gaven de geschiedschrijving vorm vanuit het perspectief van het nieuwe Deens-lutherse regime.²² Verrassend is dit niet: geschiedenis wordt immers vooral door de winnaars geschreven.²³ Voor het episcopaat van Olav Engelbrektsson is de belangstelling pas relatief recent toegenomen.²⁴ Aan zijn vlucht en ballingschap is echter nauwelijks afzonderlijk aandacht besteed. Olav Engelbrektsson en zijn vertrouwelingen zijn door hun vertrek uit Noorwegen als het ware uit de geschiedenis geschreven.²⁵ Dit boek brengt daar verandering in door te laten zien hoe het individuen als Olav Engelbrektsson en zijn meest trouwe dienaren in de Nederlanden is vergaan.

De diplomatieke strijd die na de dood van de aartsbisschop werd gevoerd over de schatten die hij meenam naar de Nederlanden, biedt de kans vanuit een microhistorisch perspectief beter zicht te krijgen op de verwevenheid van internationale betrekkingen tussen grote spelers als de keizer en andere vorsten enerzijds en de relaties met en tussen kleinere actoren als steden en individuele burgers anderzijds. Doordat

20 Gustafsson, 'Identity', 102.

21 Grell, 'Reformation', 55-57. Hansen en Høgetveit Berg 'Introduction', 1.

22 Christopherson, *Norwegian historiography*, 40-48. Opsahl, 'Norge', 99-118.

23 Lowenthal, *Possessed*, 78. Zie bijvoorbeeld Janssen, *Revolt*, 2.

24 Bijvoorbeeld Supphellen ed., *Søkelys*. Imsen, 'Nidarosprovinsen', 45.

25 Beek, *Tid*. Deze uitgave in eigen beheer is gebaseerd op de masterscriptie van de auteur.

de Noorse kerkschat door een zakenpartner van de aartsbisschop in Deventer werd ondergebracht, werd deze Hanzestad ongewild de spil van een diplomatieke affaire die meer dan tien jaar zou duren en waarbij schuldeisers van de aartsbisschop, pretendentes van de Noorse troon, de Habsburgers en een aantal anderen betrokken raakten. Hoe verliep dit diplomatieke conflict, welke middelen werden door de verschillende belanghebbenden ingezet, welke argumenten werden gebruikt in de uitvoerige correspondentie die is gevoerd en hoe werd de kwestie uiteindelijk opgelost?

In Nederland heeft in het midden van de negentiende eeuw de Deventer dominee P.C. Molhuysen aandacht besteed aan de Noorse affaire. Hij beperkte zich tot de uitgave van één zestiende-eeuws document dat de kwestie samenvatte en dat hij van een korte inleiding en voetnoten voorzag. Een systematische analyse van alle correspondentie liet hij achterwege.²⁶ Dat 'langwijdig werk'²⁷ is nu alsnog uitgevoerd en aangevuld²⁸ en relevant gemaakt door deze zaak te bestuderen in het kader van de zogenaamde nieuwe diplomatieke geschiedenis, die de laatste jaren op toenemende wetenschappelijke belangstelling mag rekenen. Deze nieuwe benadering van diplomatieke geschiedschrijving verruimt de enge opvatting dat alleen staten diplomatie bedreven. Ook steden, stedenbonden als de Hanze, handelscompagnieën en religieuze orden namen immers deel aan diplomatiek verkeer. Naast deze aandacht voor zogenaamde niet-statelijke actoren heeft de nieuwe diplomatie ook belangstelling voor de rol die culturele aspecten en economische belangen speelden in diplomatieke contacten. Ten slotte is er binnen deze nieuwe benadering meer aandacht voor onderhandelingsprocessen en de gebruikte strategieën in diplomatieke conflicten en draait het niet alleen om de uitkomst van onderhandelingen.²⁹ Door in te zoomen op de diplomatieke kwestie in Deventer wordt duidelijk hoe 'kleine' spelers als stedelijke gezanten een actieve rol speelden in het 'grote' politieke machtsspel van de keizer en zijn rivalen in het Duitse rijk en in Scandinavië.

26 Molhuysen, 'Procedure', 1-29.

27 Molhuysen, 'Procedure', 18.

28 Zie Sicking, Dorssers, Peeters, 'Druk', 15-34. De correspondentie in Deventer is aangevuld met correspondentie bewaard in het ARA in Brussel. Zie verder hoofdstuk 5.

29 Bijvoorbeeld Ebben en Sicking, 'Geschiedenis', 541-552 en meer recent Ebben en Sicking eds., *Beyond ambassadors*. Watkins, 'History', 1-14. Sowerby, 'History', 441-456. Osborne en Rubiés, 'Introduction', 313-330.

Naast ballingschap en diplomatie is erfgoed, in het bijzonder christelijk materieel erfgoed, het derde deelthema van deze studie naar het lot van de laatste Noorse aartsbisschop, zijn gevolg en de Noorse kerkschatten. Het onderzoek naar de betekenis van objecten en het materiële in het christendom van de late middeleeuwen heeft recent een hoge vlucht genomen. De Amerikaanse mediëviste Caroline Bynum heeft gewezen op de paradox van de christelijke stoffelijkheid of materialiteit. Zij betoogde dat in de veertiende en vijftiende eeuw tegelijkertijd sprake was van een intensivering van de afwijzing én van de verering van het materiële als de locus van het goddelijke. Het betreft dus een gelijktijdig optreden van tegenovergestelde waarden.³⁰ Deze intensivering van gelijktijdige afwijzing én omarming van materiële religiositeit heeft gevolgen voor het begrip van christelijke materialiteit in de zestiende eeuw. Volgens Bynum was de hernieuwde klemtoon op religieuze innerlijkheid in de late middeleeuwen – met de Moderne Devotie als bekend voorbeeld – niet zozeer een hervormingsgezinde reactie op een ouderwetse religie met een mechanische en ‘bijgelovige’ spiritualiteit. Veeleer was deze innerlijkheid ‘ongemakkelijk complementair’ aan het nieuwe enthousiasme voor het materiële waarin het goddelijke zich openbaarde. Achterdocht of zelfs afwijzing van objecten werd gestimuleerd door toenemende claims over de macht van hun aanwezigheid. Bynum suggereert dat de intense druk die de door haar gesignaleerde paradox uitoefende op christenen in de vijftiende eeuw wel eens één van de oorzaken van de Reformatie kan zijn geweest.³¹

Het wantrouwen van Luther en zijn volgelingen jegens het visuele en het materiële – gematigd in vergelijking met het Calvinisme en zijn beeldenstormers – is één van vele verschillende reacties geweest op deze paradox.³² Dankzij de relatieve lutherse tolerantie tegenover de materiële erfenis van de middeleeuwse kerk, zijn lutherse kerken in Scandinavië relatief rijk aan middeleeuwse inrichting.³³ Dit gegeven sluit aan bij recent onderzoek dat de continuïteit beklemtoont tussen de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd met betrekking tot culturele verandering en de rol van devotionele objecten.³⁴ Dit roept de vraag

30 Bynum, *Materiality*, 267-268, 285. Bynum, *Similitudes* en Cordez, *Treasure*, verschenen te laat om te kunnen raadplegen en verwerken.

31 Bynum, *Materiality*, 269-273.

32 Bynum, *Materiality*, 272.

33 Kroesen, ‘Resten’, 81. Zie verder Fritz ed., *Kraft* en Bynum, ‘Things’, 88-112.

34 Bynum, ‘Things’, 93.